

3. Яку роль відігравали структурні елементи саме гітлерюгенду в системі молодіжного виховання?

О.Р.Давлетов у вступі до монографії чітко та реалістично визначив об'єкт і предмет дослідження, його мету й завдання, хронологічні та територіальні межі, зв'язок з іншими науковими темами в рамках комплексної проблеми «Політична історія країн Західної Європи XVII–XX ст.», що розробляється на кафедрі всесвітньої історії й міжнародних відносин ЗНУ.

Автор на широкій та різноплановій джерельній та історіографічній базі виважено й послідовно реалізував поставлену мету та дослідницькі завдання. Архітектоніка рецензованої монографії цілком доцільна й певною мірою оригінальна. Текст поділено на 10 нарисів. Перші два присвячені передумовам виникнення й складовим нацизму, а також ідейно-теоретичним витокам націонал-соціалістичного світогляду, останній (10-й) – концептуально-парадигмальній оцінці вивчення феномена нацизму в європейській історіографії XX ст. Інші сім нарисів у проблемно-хронологічному ключі розкривають еволюцію нацистської політики стосовно молоді, основні етапи її генези, трансформацію оргструктур і проведення її впродовж 1922–1939 рр. Важливим елементом цього дослідження стали й матеріали 24 додатків та 36 ілюстрацій. Автор системно й послідовно реалізовує поставлені дослідницькі завдання. Про це свідчить стислий, але при цьому глибокий характер висновків (с.186–190). О.Р.Давлетов обґрунтував та виокремив три основні періоди в історії розвитку нацистського молодіжного руху: 1922–1933 рр. – етап його становлення, 1933–1936 рр. – уніфікація за нацистським зразком, 1936–1939 рр. – остаточна інтеграція гітлерюгенду в державний організм. Зроблено також логічний висновок про те, що цей рух для нацистського керівництва став унікальним знаряддям ідеологічного впливу, уніфікації молоді всієї країни шляхом включення її в політичну систему III райху (с.142).

Серед вад рецензованої праці слід відзначити деякі стилістичні огріхи й досить стилістичний характер висновків. Окрім цього, було б доречно розмістити перелік використаних джерел та літератури одразу після приміток, тобто перед додатками.

Вивчення генези нацистського молодіжного руху у Ваймарській Республіці (1922–1933 рр.) та історії гітлерюгенду в III райху (1933–1939 рр.) дозволяє краще зрозуміти окремі етапи історії Німеччини в XX ст., зважено й розсудливо враховувати досвід минулого в побудові правової демократичної держави в Україні.

Загалом рецензована монографія О.Р.Давлетова виконана на належному науково-теоретичному фаховому рівні, становить безумовний інтерес для науковців, викладачів вищих навчальних закладів, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться історією Німеччини.

В.І.Кучер (Київ)

М.М.Варварцев

Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна: Монографія. – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2005. – 304 с.

Досить часто в наукових диспутах лунає теза про професійну ваду істориків, які, досліджуючи «процеси» і «тенденції», забувають про людину. Внаслідок цього минуле перетворюється на арену знеособлених «типових» акторів, а людські емоції, думки, випадкові дії різних історичних суб'єктів лишаються поза увагою.

Боротьба за «заселення» історії людьми триває з перемінним успіхом уже декілька століть. Головну роль у цьому процесі відіграє історична біографістика. Цей науковий напрямок є досить популярним у західній науці та серед читачів – шанувальників історичних сюжетів, але до останнього часу, особливо в ракурсі біографій діячів всесвітньої історії, на жаль, дуже обмежено репрезентований зокрема у відповідній українській літературі.

Взагалі вітчизняна історіографія досі є бідною на праці з всесвітньої історії. Особливо відчутною ця лакуна стає в процесі розвитку двосторонніх відносин. Адже Україні дуже важко зацікавити якусь державу у розвитку співпраці із собою, якщо її кращих представників у нас не лише не знають, а й не хочуть знати. На щастя, ця сумна тенденція потроху починає змінюватися. Принаймні з'явилася одна з перших ластівок надії на це.

Заходом не лише італійського, а і європейського масштабу 2005 р. стало відзначення 200-річчя від дня народження видатного італійського політичного діяча та мислителя Дж.Мадзіні.

Справжньою важливою подією в українсько-італійських відносинах стала публікація монографії доктора історичних наук, заслуженого діяча науки й техніки України, кавалера ордена «За заслуги перед Італійською Республікою» М.М.Варварцева «Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна». Вона видана завдяки співробітництву Італійського інституту культури в Україні та Інституту історії України НАНУ. Це не просто чергова біографія, а ґрунтовна наукова праця, написана у кращих академічних традиціях. Монографія присвячена людині, яка стала провісником та творцем нової історії Італії й Європи.

Увагу читача насамперед привертає значне не лише за кількістю, а і за якістю джерельне забезпечення зазначеної праці. В основу дослідження покладено документи зарубіжних та вітчизняних архівів і бібліотек, листування й праці італійського мислителя.

Уперше в українській історіографії докладно висвітлено життєвий шлях Дж.Мадзіні (1805–1872 рр.), показано еволюцію його політичних поглядів, ідейно-організаційну роль у процесі об'єднання Італії та вплив на національно-визвольну боротьбу європейських народів. Особливу увагу приділено поглядам мислителя на роль слов'янства в європейській і світовій історії. До безперечних здобутків монографії можна віднести широке використання ілюстративного матеріалу, що дає можливість читачеві візуально «покласти» руку на пульс історії й побачити велику людину у контексті минулого та краще його зрозуміти.

Для мене особисто розвиток політичних поглядів Дж.Мадзіні до ознайомлення з книгою був загадкою. Адже важко не звернути увагу на такі обставини. Фактично він за своїми політичними уподобаннями – ліберал і англофіл, причому не лише з вдячності до країни, котра прийняла його як емігранта. Це справжнє переконання даного політичного діяча. Але водночас він не «конституційний монархіст», як того вимагала б послідовна логіка англофіла, а, навпаки, республіканець. Дж.Мадзіні, здається, можна вважати предтечею ідей модерної європейської християнської демократії.

Аби прояснити цей парадокс (республіканець, а не конституційний монархіст), мабуть доцільно було б детальніше розкрити суть відносин між ним та лідером ліберально-монархічного руху за об'єднання Італії К.Кавуром, який таки спромігся створити з П'ємонту епіцентр для об'єднання італійців.

В праці переконливо доведено, що Дж.Мадзіні – політичний діяч – бачив широкий обрій всесвітнього розвитку, зазначаючи, що «...народ, історія якого здійснюється окремо від долі інших народів і культура якого замикається в середині власних меж, не може існувати вічно» (с.25). Подібні ідейні акценти, безумовно, спонукали його, переважно працюючи для власної батьківщини, працювати й для ідейної скарбниці всього людства.

Одним із вирішальних періодів його політичної біографії були буреломні події європейської революції 1848–1849 рр., яка по-різному позначилася на долях народів Європи. Водночас головним висновком, який Дж.Мадзіні зробив з цих поворотних історичних подій, є дуже актуальна для нинішнього часу теза: «Нації не відроджуються матеріально без морального відродження» (с.28). Історія багатьох народів XIX–XX ст. переконливо довела справедливість такого висновку.

Цікаво на сторінках монографії показано соціальні погляди мислителя, який чітко розумів, що саме взаємодія різних суспільних верств є вирішальним фактором розвитку політичних та історичних процесів. Зокрема Дж.Мадзіні справедливо вбачав у ремісниках і представниках дрібної буржуазії основний соціальний елемент, який готовий виступити на боротьбу за демократичну об'єднану Італійську Республіку.

Водночас читач не побачить «канонічної» картини політичної біографії Дж.Мадзіні. На сторінках праці ми бачимо діяльність політика-реаліста, а не мислителя-ідеаліста. Мабуть, у цьому сенсі відчувався вплив на нього іншого видатного італійця Н.Мак'явеллі, який, підкреслюючи історичне завдання – об'єднання Італії, закликав виходити з об'єктивних обставин, а не лише з ідеалістичних побажань.

Цікаво, що в 1854 р., коли головні події Кримської війни були ще попереду, до Дж.Мадзіні звернувся російський імператор Микола I з пропозицією профінансувати збройні виступи проти Австрії на користь Сардинської монархії. Але через розбіжності щодо ставлення до республіканських ідей ця пропозиція так і не реалізувалася (с.70).

Утім, зазначена Східна криза стала для політичного діяча поштовхом до вивчення слов'янського питання. Наприклад, у першому «Слов'янському листі» він зазначав: «Ю-

ли в народі з'являється ідея вільної батьківщини, тобто національне піднесення, жодна сила неспроможна загасити або придушити її більш-менш неквапну ходу до перемоги» (с.286). Всесвітня історія щоденно підтверджує істинність цієї думки, хоча нації-гегемони з такою ж регулярністю намагаються, докладаючи титанічних зусиль, гідних кращого застосування, спростувати цей висновок.

Значна частина монографії присвячена висвітленню перипетій складного процесу національно-державного об'єднання Італії. Зокрема переконливо показано, що співпраця Мадзіні й Гарібальді, попри розбіжності в конкретних поглядах, є прикладом спроможності політичних діячів заради стратегічного успіху досягати компромісів у складних тактичних питаннях. Ці видатні діячі італійської історії все-таки за життя побачили втілення своїх ідей.

Спільні зусилля італійців, які виявилися спроможними скористатися з історичних умов та впливати на перебіг подій, створили Італію. Звичайно, важко претендувати на те, аби, будучи лише інтерпретатором, розуміти текст краще за його автора, але деякі історичні паралелі напрошуються самі собою.

Наприклад, ніби відчуваючи загрозу вистражданому на власному досвіді ідеалу демократії в національній державі, у шостому розділі «Роздумів про демократію в Європі» Дж.Мадзіні відверто писав, що «у мене викликає відразу нація-узурпатор і монополіст, яка вбачає власну велич і силу у підпорядкуванні і нещасті інших» (с.284). Чи не передчуттям італійського фашизму й попередженням проти недемократичного націоналізму є ці слова? Зрештою, цей його прогноз справдився. Адже об'єднана Італія змогла стати омріяною ним республікою лише після двох світових війн, внаслідок яких вона зазнавала суттєвих втрат, тільки у 1946 р.

Крім ідейної боротьби навколо питань об'єднання Італії, важливе місце у спадку Дж.Мадзіні посідала доля всього континенту. Романтичні ідеї «Молодої Європи» займали важливе місце в інтелектуальній історії європейської інтеграції. Водночас зазначені ідеї та їхні носії ворогували з порядком, який монархічні режими намагалися засобами «Священного союзу» підтримувати на континенті. Символічно, але вже тоді принаймні моральну допомогу керівникам Європейського демократичного комітету надавала американська дипломатія (с.109). Мабуть, потужним стимулом щодо цього курсу на континенті було на той час відносно недавнє завершення громадянської війни у США і готовність із месіанських позицій нести ідеї свободи й демократії.

Зрештою, справедливо зазначає М.М.Варварцев, «яких би зигзагів не зазнавали міжнародні відносини, Мадзіні ніколи не оминав увагою головну перспективу Європи – об'єднання її народів на засадах свободи і демократії» (с.118). Це й не дивно. Адже дані бірності перебували у центрі його уваги. Саме їхнє розуміння стало стимулом для розбіжностей із К.Марксом та Ф.Енгельсом.

Дж.Мадзіні вважав, що матеріальними інтересами суспільства керує моральний чинник (с.126). Італійський мислитель вбачав цінність і силу демократії в її опорі на етичні принципи. Натомість за реалізації комуністичних ідей він прогнозував втрату стимулів до поступу, а, отже, вважав, що гору візьме примус над масами людей (с.129).

Зокрема автор, посиляючись на думку авторитетного італійського дослідника С.Мастеллоне, доводить, що підготовлений К.Марксом та Ф.Енгельсом текст «Маніфесту Комуністичної партії» явно готувався для дискусії з твором Дж.Мадзіні «Роздуми про демократію в Європі» (с.134).

Біда Європи у ХХ ст., мабуть, і полягала в тому, що привиди комунізму блукали її просторами частіше, ніж ідеали демократії. Причому протистояння демократичного та комуністичного світоглядів у політичній творчості італійського мислителя не стало лише епізодом. Він продовжував активно полемізувати з марксистами. Звичайно, як слушно зазначається, «Мадзіні й Маркс стояли кожен на власній позиції, хоча ані перший, ані другий не мали реальних доказів своєї правоти щодо оцінки комунізму, – у тодішній дійсності їх просто не існувало» (с.139). Але моральною проблемою залишається питання, наскільки мислитель несе відповідальність за використання його ідей наступниками у нових конкретних історичних умовах.

Найцікавішим для вітчизняних істориків є четвертий розділ монографії «Мадзіні та Україна: зв'язки, впливи та рецепції». Зазначається, що «галицький шлях «Молодої Європи» ... не був єдиний в її зв'язках з Україною. Одночасно визначився напрям через Південь слідами раніше засвоєних тут «Молодою Італією» зв'язків» (с.147). Останні бу-

ли втіленням стратегії мислителя, який сподівався на пробудження політичної активності слов'янських народів.

Мадзіністський за своєю суттю принцип союзу народів знайшов відображення в основоположних документах «Товариства Кирила і Мефодія». Серед ідейних паралелей вбачається еволюційний перехід до республіканського політичного устрою. Важливими вважалися проблеми просвітництва й морального виховання народних мас, налагодження співпраці між станами і класами суспільства, неприпустимість анархії та свавілля в революціях тощо.

Подібні ідейні паралелі не є дивними. Адже відомий у тогочасній Європі мислитель і політичний борець, яким був Дж.Мадзіні, закономірно впливав на інтелектуальний дух свого часу, точно відчував актуальні потреби різних народів. Зрештою, навіть Російська імперія Миколи I не була герметичною територією – через торгівлю й іншими шляхами сюди проникали ідеї, що збурювали всю Європу.

Напередодні та під час буржуазно-демократичних реформ 1860-х рр., які царизм після поразки у Кримській війні змушений був проводити «згори», ідеї мислителя поширювалися в Україні через діяльність різночинних народницьких організацій. Особливо активними були зв'язки між італійськими революціонерами й учасниками польського національного повстання 1863 р.

До спадщини Дж.Мадзіні зверталися такі визначні постаті українського національного відродження, як Михайло Драгоманов, Іван Франко, Леся Українка, котрі високо шанували ідейні здобутки італійського Рісорджименто (с.208).

Змістовними є документальні додатки до монографії. У першій частині подано джерела, які розкривають сприйняття ідей Дж.Мадзіні суспільною думкою України. В другій частині додатків уперше у перекладі українською мовою подано концептуально важливі його праці «Роздуми про демократію в Європі» та «Слов'янські листи».

Ознайомлення із зазначеними історичними документами переконує, що Дж.Мадзіні особливу увагу приділяв проблемі становлення модерної демократії на континенті. Водночас він розмірковував над її «хворобами» як політичного режиму й способу суспільного життя. Наприклад, у «Роздумах про демократію в Європі» мислитель зазначав, що «свободу, яка є нічим іншим, як засобом, перетворено на мету. Ми розірвали великий і чудовий прапор демократії... Кожен вирвав з нього шмат і, визнаючи або не визнаючи погляди інших, гордо крокує з ним, начебто несе цілий прапор» (с.274). Він наголошував на невіддільності політичної та соціальної демократії від загального етичного рівня суспільства.

На нашу думку, це зауваження є особливо актуальним за сучасних умов глобалізації, коли унікальні західні цивілізаційні цінності не завжди обґрунтовано проголошуються універсальними. Причому апологети цієї ідеї забувають, що кожен народ має власним шляхом прийти до демократії.

Утім, як і будь-який полеміст, Дж.Мадзіні, здається, надто категоричний щодо власних тез. Зокрема не з усім, наприклад, у критиці, якою він супроводжує ідеї К.Маркса, можна повністю погодитися. Так, у шостому розділі «Роздумів про демократію в Європі» цей палкий італієць пише, що «я говорив, що комунізм заперечує й індивіда, і суспільство. Бо він заперечує життєві складники першого і другого – свободу, прогрес, моральне вдосконалення особи» (с.279). Звичайно, цей текст виглядає як прогноз щодо можливої практики режиму «диктатури пролетаріату» та «класової боротьби», винищення окремих класів. Але, мабуть, не слід забувати, що саме молодому К.Марксу належить універсальне визначення ідеалу гуманістичних цінностей у гіпотетичному суспільному устрої, за якого «вільний розвиток кожного є передумовою для свободи всіх». Інше питання, чи можливо досягти такого райського стану на грішній землі ще до другого пришествя? Адже таке досконале суспільство не може існувати з недосконалими людьми.

Однак, безперечно, що марксизм у його європейському варіанті (а не кастрований радянський марксизм-ленінізм), полеміка з яким уже понад двісті років стимулює думку багатьох соціальних мислителів, навряд чи є абсолютно хибним за визначенням, що, звичайно, не означає, що його слід сприймати некритично, як Святе Письання. Зрештою, знання різних поглядів на марксизм і мадзінізм лише збільшує творчий потенціал сучасних суспільствознавців, яким за умов постмодерної кризи «великих теорій» доводиться докладати титанічних зусиль, аби в брудній ідеологічній калюжі принаймні спробувати побачити чисте небо.

Дійсно, спадщина видатного італійського політичного діяча й загальнолюдського мислителя Джузеппе Мадзіні «залишається живим джерелом творення і розвитку національно згуртованих демократичних держав та їхніх союзів» (с.224). Зокрема чимало його ідей про демократію є дуже актуальними в сучасному Європейському Союзі, що переконливо засвідчили суперечливі суспільні дебати щодо положень першої спільної конституції ЄС.

Звичайно, європейські скептики не посилаються на ідеї Дж.Мадзіні (хоча, якщо ідея пережила віки, вона пройшла випробування головним критерієм істини – практикою), але після розширення Європейського Союзу (2004 р.) все частіше, так би мовити, контекстним лейтмотивом дебатів є наступне його твердження: «Те, що сьогодні, насправді, є перешкодою для розвитку демократичного принципу, це – анархія, яка переважає у таборі його апостолів. Демократична партія, мабуть, єдина в Європі, яка позбавлена урядовання, не має ані керівників, ані моральних центрів, що репрезентують її в Європі. Ми – віруючі без храму» (с.274). Дійсно, народи об'єднаного континенту поки що не визначилися щодо федеративного або конфедеративного устрою Європейського Союзу, перспектив відносин між національними й наднаціональними бюрократіями, а також механізмів створення відповідного громадянського суспільства і контролю народами органів влади. Тож ідейна спадщина Дж.Мадзіні є актуальною й для нинішнього етапу європейської інтеграції.

Можна також вважати, що ознайомлення широкого українського читацького загалу з життєвим шляхом та творчим спадком Джузеппе Мадзіні як ніколи на часі у нинішній Україні, котра методом спроб і помилок шукає можливості для успішного вирішення власних національних та соціальних проблем, без чого неможливо через різні об'єктивні й суб'єктивні перешкоди торувати собі шлях до сучасної об'єднаної Європи.

А.Ю.Мартинюк (Київ)

Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упорядник о. Юрій Микцик. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 566 с. (Серія «Джерела з історії української еміграції»).

Ім'я Івана Івановича Огієнка (1882–1972 рр.) сьогодні добре знає в Україні. Ця непересічна постать ХХ ст. проторувала собі дорогу із небуття невгамовністю творчого генія, який утілювався, за неповними даними, у понад 1800 назв наукових праць із різних галузей гуманітарних знань. Притаманна вченому харизма сприяла тому, що його творчий доробок став популярним серед вітчизняних науковців. За 1991–2005 рр. в Україні було захищено понад 10 дисертацій, здебільшого у галузі педагогіки. Значний пласт літератури про І.Огієнка представлений науковими монографіями, розвідками, нарисами, статтями з історії, мовознавства, літературознавства, славістики, філософії, педагогіки, культурології, що дає підстави говорити про появу огієнкознавства як самостійного напрямку гуманітарних досліджень.

Оцінюючи стан речей у вітчизняному огієнкознавстві, слід зазначити, що перший вагомий крок у вивчення формату постаті І.Огієнка вже зроблено: опрацьовано й узагальнено фактологічний матеріал із вітчизняних архівосховищ, намічено основні віхи його життя й діяльності, уточнено факти біографії, зроблено спробу скласти бібліографічні списки його праць, визначено місце вченого в науковому, національно-державному та релігійно-культурному житті України. Відтак зараз набуває неабиякої актуальності питання про вироблення якісно нових підходів, методів дослідження й особливо виявлення нових джерел у царині огієнкознавчої тематики. Дійсно, кількісний перелік відомих фактів біографічного порядку, де вчений постає як «річ у собі», уже не може задовольнити потреби не лише вибагливого дослідника, а й пересічного читача, який прагне почути нове слово про І.Огієнка. Не мають перспективи й наукові розвідки, побудовані на «чистогані», т. зв. «науковому PR», вишукуванні «смажених» сюжетів у біографії, що нерідко спираються на чутки, домисли, недостатньо перевірені факти. Додаючи горе-дописувачу горезвісної популярності, такий підхід перешкоджає просуванню правдивого слова про вченого.

Непридатна й свідомо або несвідомо міфологізація образу І.Огієнка. Адже міф сам по собі має хибність викривляти світоглядні уявлення, створювати штампи, які інколи